

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA SÜJET İÇİNDƏ SÜJET (KONTAMİNASIYA) PROBLEMİ

İxtisas: 5719.01- Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Dürrisə Ramazan qızı Səfərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun "Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İlkin Fəriz oğlu Rüstəmzadə

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Avtandil İsrəfil oğlu Məmmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Hikmət Valeh oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor,
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bir neçə süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş mürəkkəb kompozisiyalı nağılların mövcudluğu, nağılcılıq ənənəsinin zəiflədiyi müasir dövrdə belə öz dəsti-xətti, üslubu ilə seçilən söyləyicilərə rast gəlinməsi Azərbaycanda vaxtilə güclü nağılcılıq ənənəsinin olmasından xəbər verir. Ayrı-ayrı söyləyicilərin yaradıcılığı sayəsində intişar tapmış həmin ənənənin öyrənilməsi həmişə aktuallıq kəsb etmişdir. Kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin yeni nağıl yaratmaq, nağılları genişləndirmək, ona yeni rəng və çalar qatmaq üçün istifadə etdiyi metodlardan biridir. Fərqli süjetlərin eyni əsərdə bir araya gətirilməsi, bir-birinə uyum saxlaması üçün süjetlər üzərində həyata keçirilən yaradıcılıq işlərinin öyrənilməsi nağıl yaradıcılığının bizə məlum olmayan bir çox tərəflərinə işıq tutmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda nağılların toplanılmasının 150 ildən artıq tarixinin olmasına baxmayaraq, söyləyicilərin nağılyaratma üsullarının öyrənilməsi yalnız son illər aktuallıq qazanmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığında nağılların kompozisiya elementlərinə, nağıl qəhrəmanlarına dair M.H.Təhmasib¹, R.Xəlilov², O.Əliyev³, Ə.Əsgər⁴ və digər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırmalar aparılsa da, nağıl yaradıcılığı diqqətdən kənarda qalmışdır. Hətta ali məktəb tələbləri üçün yazılmış folklor dərsliklərində belə nağıl söyləyicilərinin yaradıcılıq imkanlarından bəhs olunmamışdır. Nağıl yaradıcılığında mühüm rol oynamış bu hadisə İlkin Rüstənzadə⁵ və Atəş Əhmədlinin⁶ araşdırmaları istisna

¹ Təhmasib, M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.Təhmasib. – Bakı: Mütərcim, – c. 2. – 2010. – 488 s.

² Халилов, Р.З. Образы героев Азербайджанских и Арабских волшебных сказок: (Опыт историко-типологического исследования) / Автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Баку, 1989. – 27 с.

³ Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası / O.Əliyev. – Bakı, Səda, – 2001. – 192s.

⁴ Əsgər, Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 115 s.

⁵ Rüstənzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi: Aarne-Tompson sistemi əsasında / İ.Rüstənzadə, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 367 s.

⁶ Əhmədli, A. Ənənəvi söyləyicilik sənəti (Şirvan folklor mühiti əsasında) / A.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 219 s.

olmaqla Azərbaycan folklorşünaslığında indiyə qədər sistemli tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Rus folklorşünaslığında isə vəziyyət tamamilə fərqlidir. İlk dəfə A.N.Veselovskinin “Nağıllar haqqında məqalə” əsərində kontaminasiya hadisəsinə toxunulmuşdur⁷. M.P.Ştokmarın⁸ araşdırmalarında kontaminasiyaya səhlərlərindən fərqli tamamilə yeni bir yanaşma gətirilmiş, süjet birləşmələri müəyyən qanunauyğunluqları olan yaradıcılıq hadisəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu yanaşma sonralar N.M.Vedernikova⁹, R.P.Matveyeva¹⁰ və T.Q.İvanovanın¹¹ araşdırmaları ilə daha da inkişaf etdirilmişdir. Qeyd olunanlardan əlavə, V.P.Anikinin¹², N.İ.Kravsovun¹³ araşdırmalarında da kontaminasiya hadisəsinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, nağıl yaradıcılığında onun rolundan geniş bəhs olunmuşdur. Qeyri-nağıl mətnlərindəki kontaminasiyalar, onların yaradıcılıq xüsusiyyətləri isə Z.D.Capua, M.M.Qurbanov, S.Q.Lazutin, L.B.Kozlovseva, L.S.Toropova və digər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu araşdırmalar həmin yaradıcılıq üsulunun mahiyyətini anlamağa, Azərbaycan folklorundakı süjet birləşmələrinin sistemli tədqiqi üçün lazımi nəzəri baza formalaşdırmağa imkan verir.

⁷ Веселовский, А.Н. Собрание сочинение: [16 томах] / А.Н.Веселевский. Москва: Изд-во Академии Наук СССР,— т. 16: Статьи о сказке. — 1938. — с. 289-294

⁸ Штокмар, М.П. Исследования в области русского народного стихосложения / М.П. Штокмар. — Москва: Наука, — 1952. — 422 с.

⁹ Ведерникова, N.M. Контаминация в волшебной сказке // Филология. Сб. студ. и асп. работ филол. ф-та МГУ, — 1969, — с.40-52; həmin müəllifin: Контаминация как творческий прием в волшебной сказке // Русский фольклор. — Ленинград, — 1972. — Вып. 13, — с. 160-165.

¹⁰ Матвеева, Р.П. Контаминация как творческий процесс в сибирском сказительстве (на материале волшебных сказок) // Русский фольклор Сибири. Элементы архитектоники: Сб. науч. тр. — Новосибирск, — 1990. — с. 73-93.

¹¹ Иванова, Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. — Ленинград, — 1981. — с. 233-247.

¹² Аникин, В.П. Теория фольклора. Курс лекций. 3-е изд. / В.П.Аникин. — Москва: КДУ, — 2007. — 432 с.

¹³ Кравцов, Н.И. Историческая поэтика фольклора // Фольклор. Поэтическая система — Москва, — 1977. — с. 6-13.

Tədqiqatın obyektini şifahi ənənədən yazıya alınmış nağıllar təşkil edir. Kontaminasiyaların klassik və müasir durumunu izləmək üçün nağıllar şərti olaraq iki qrupa ayrılmışdır. Kontaminasiyaların klassik vəziyyəti beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusu, müasir durumu isə Folklor İnstitutunun son illər bölgələrdən topladığı nağıllar əsasında izlənilmişdir. Bununla belə, ehtiyac yarandıqda keçən əsrin 90-cı illərində toplanmış materiallara, “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından buraxılan kitablardakı nağıllara da istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın predmetini isə nağıllarda sıx-sıx qarşılaşılan süjet birləşmələri təşkil edir. Süjet birləşmələri folklorun müxtəlif janrları üçün xarakterik olsa da, bu hadisənin mahiyyətini başa düşmək üçün nağıllar, xüsusən də sehrli nağıllar daha zəngin material verir. Ona görə tədqiqat predmeti nağıllardakı kontaminasiyalarla məhdudlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd kontaminasiyaların bəlli qanunauyğunluqları olan yaradıcılıq hadisəsi olduğunu göstərmək, Azərbaycan nağıl repertuarının formalaşması və inkişafında onun rolunu üzə çıxartmaqdır.

Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- folklorşünaslıqda kontaminasiyaya dair aparılmış tədqiqatları təhlil edərək nəzəri fikirləri ümumiləşdirmək, kontaminasiyanın mahiyyətinə aydınlıq gətirmək;

- kontaminasiyaların yaranma səbəbi və onu gerçəkləşdirən amilləri aşkarlamaq;

- kontaminasiyaların nağıl yaradıcılığında, nağılçılıq ənənəsinin inkişafında rolunu müəyyənləşdirmək;

- kontaminasiyaların peşəkar söyləyicilərin repertuarına xas yaradıcılıq hadisəsi olduğunu təsdiq edən faktları üzə çıxartmaq;

- milli, beynəlxalq və regional kontaminasiyalar haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq;

- Azərbaycan nağıllarındakı kontaminasiya növlərini və üsullarını müəyyənləşdirmək;

- kontaminasiyaların müasir durumunu araşdıraraq, son illər toplanmış nağıllardakı süjet birləşmələrinin zəifləmə səbəbini üzə çıxartmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi praktik materialın təhlilinə əsaslanır. Şifahi ənənədən yazıya alınmış nağıllardakı süjet birləşmələri təhlil olunaraq onların ümumi qanunauyğunluqları, yaradıcılıq tərəfləri üzə çıxarılmışdır. Təhlil zamanı müqayisəli metoddan, tarixi-müqayisəli yanaşma üsulundan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan nağıllarındakı kontaminasiyalar şərq slavyan xalqları ilə müqayisə olunaraq süjet birləşmələrinin ümumi səciyyəsi verilmişdir. Yeri gəldikdə belə, Şərqi Sibir xalqları ilə də müqayisə aparılaraq nağıl repertuarının formalaşmasında kontaminasiyaların roluna aydınlıq gətirilmişdir. Son illər toplanmış nağıllardakı süjet birləşmələrinin öyrənilməsi zamanı isə tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Həmin nağıllar keçən əsrdə yazıya alınmış nağıllarla müqayisə olunaraq süjet birləşmələrinin müasir durumu haqqında dolğun təsəvvür yaradılmış, kontaminasiyaların zəifləmə səbəbi izah edilmişdir. Tədqiqatda rus folklorşünaslığının vacib simalarının – V.Y.Propp, B.P.Kerbelite, V.P.Anikin, M.P.Ştokmar, N.İ.Kravsov, E.A.Tudarovskaya və digər tədqiqatçıların əsərlərinə istinad olunmuşdur. Mövzunun araşdırılmasında N.M.Vedernikova, R.P.Matveyeva və T.Q.İvanovanın əsərlərinin böyük rolu olmuş, həmin əsərlərdə irəli sürülən nəzəri fikirlər Azərbaycan nağıllarından gətirilən faktlarla daha da inkişaf etdirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

–Kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin repertuarında yaradıcı şəkil alır, əsas süjetin inkişafına, obrazın açılmasına xidmət edir, səriştəsiz söyləyicilərin yaradıcılığında isə mexaniki səciyyə daşıyır və bütöv əsərə çevrilə bilmir.

– Kontaminasiya üsulları fərdi yaradıcılıq hadisəsi olaraq ortaya çıxsada, sonradan digər söyləyicilər tərəfindən mənimsənilir, nəsildən nəsilə ötürülərək ənənəviləşir.

–Kontaminasiya nağılçılıq ənənəsinin zirvəsi, nağılların aktiv həyatını yaşadığı dövr üçün xarakterikdir, nağılçılıq ənənəsinin zəifləməsi ona paralel olaraq kontaminasiyaların da zəifləməsinə gətirib çıxarır.

–Peşəkar söyləyicilər şifahi ənənənin təkcə daşıyıcıları deyil, eyni zamanda onun yaradıcılarıdır. Məhz onların fəaliyyəti sayəsində

Azərbaycanda nağılcılıq ənənəsi inkişaf etmiş, yeni-yeni nağıllarla, kontaminasiya üsulları ilə xeyli zənginləşmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun tədqiqı zamanı aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur.

– Kontaminasiya haqqında söylənilmiş nəzəri fikirlər ümumiləşdirilərək bu yaradıcılıq hadisəsinin mahiyyəti, nağılcılıq ənənəsinin inkişafındakı rolu öyrənilmişdir.

– Azərbaycan nağıllarındakı kontaminasiyalar ilk dəfə sistemli təhlilə cəlb edilmiş, kontaminasiya növləri və üsulları müəyyənləşdirilmişdir.

– Nağılcılıq ənənəsinin inkişafında kontaminasiyaların rolu öyrənilmiş, yaradıcı və mexaniki kontaminasiyaların fərqi izah olunmuşdur.

– Kontaminasiyaların yaddaş pozğunluğu, nağıl materialının təhrifindən qaynaqlanmadığı, sırf yaradıcılıq hadisəsi olduğu nağıllardan gətirilən nümunələr əsasında təsdiq edilmişdir.

– Azərbaycan və başqa xalqların nağıllarındakı kontaminasiyalar müqayisə edilərək oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

– Müasir dövrdə süjet kontaminasiyalarının zəifləmə səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir.

– Kontaminasiyaların təhlili nağıl söyləyicilərinin şifahi ənənənin təkcə daşıyıcısı deyil, eyni zamanda yaradıcısı olduğunu, Azərbaycan nağıl repertuarının həmin söyləyicilərin yaradıcılığı sayəsində yeni nağıllarla zənginləşdiyini ortaya çıxarmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məlum tədqiqat işi Azərbaycan nağıllarındakı süjet kombinasiyalarına həsr olunmuş ilk sistemli və əhatəli tədqiqat işidir. Bu tədqiqat süjet kontaminasiyalarının mahiyyətini açır, onun peşəkar söyləyicilərə xas olan, nağılcılıq ənənəsinin inkişafında, nağıl repertuarının zənginləşməsində istifadə olunan yaradıcılıq üsullarından biri olduğunu ortaya qoyur.

Mövcud tədqiqatın nəticələrindən nağıl süjetlərinin təsnifatında, nağıl söyləyiciliyinin, nağılyaratma üsullarının, nağılcılıq ənənəsinin inkişafına təkan verən amillərin tədqiqində, həmçinin qeyri-nağıl mətnlərindəki kontaminasiyaların araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 24 noyabr 2014-cü il (protokol № 7) və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası, Filologiya problemləri üzrə elmi Şurasının 15 dekabr 2016-cı il tarixli (protokol № 3) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur. Tədqiqatın başlıca elmi müddəaları, mühüm elmi yenilikləri, ideya-nəzəri fərziyyələri, nəticələri və s. beynəlxalq konfransların materiallarında, müxtəlif tematik məcmuə və jurnallarda öz əksinin tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi “Giriş” (17 188 işarə), I fəsil (86 804 işarə), II fəsil (83 044 işarə), III fəsil (67.615 işarə), “Nəticə” (8 582 işarə), ümumilikdə (264.743 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat, əlavələr hissələrindən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**” də dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilir, mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, tədqiqatın elmi yeniliyi, işlənmə dərəcəsi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılır, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs edilir.

Dissertasiyanın I fəslə **“Kontaminasiya hadisəsinin nəzəri məsələləri”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. **“Folklorda kontaminasiya hadisəsi”** adlanan birinci paragrafdakı elmi ədəbiyyatda kontaminasiya haqqında söylənilmiş fikirlər təhlil edilərək bu yaradıcılıq hadisəsinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Qeyd olunur ki, kontaminasiya hadisəsinə, nağılçılıq ənənəsinin inkişafında onun roluna dair folklorşünaslıqda vahid fikir yoxdur. Mövzunun araşdırıldığı, tədqiq edildiyi hər yeni əsər onun haqqında təsəvvürümüzü dolğunlaşdırmaq əvəzinə, daha dolaşlıq hala gətirir, hadisənin mahiyyətinin dərk edilməsini, anlaşılmasını çətinləşdirir. Bütün bu

anlaşılmazlıqlar kontaminasiya məfhumuna yüklənən anlamdan, onun tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah olunmasından qaynaqlanır. Kontaminasiyanın dilçilikdə qəbul olunmuş anlamı folklorşünaslıqda da müəyyən dövrə qədər hakim olmuşdur. Hətta V.P.Anikin ali məktəb tələbələri üçün hazırladığı mühazirələrdə kontaminasiya qayda pozuntusu, dolaşıqlıq və təhrif kimi izah olunur¹⁴.

Kontaminasiya hadisəsinə münasibətdə tədqiqatçılar iki qrupa ayrılır. Bir qrup tədqiqatçılar mexaniki, digərləri isə yaradıcı birləşmələri kontaminasiya hesab edirlər. N.M.Veselovski, V.P.Anikin, N.İ.Kravsov kimi tədqiqatçıların daxil olduğu birinci qrupun tərəfdarları süjet birləşmələrinə janrın tənəzzülünü göstərən hadisə kimi yanaşırlar. İkinci istiqamətin tərəfdarları – N.M.Vedernikova, R.P.Matveyeva, T.Q.İvanova, E.A.Tudarovskaya isə süjet birləşmələrini yaradıcılıq hadisəsi kimi qiymətləndirir və onu zəngin repertuarlı peşəkar söyləyicilərin istifadə etdiyi mürəkkəb bədii priyom hesab edirlər. Fikrimizcə, hər iki halda biz kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Fərq ondadır ki, təcrübəli, peşəkar söyləyicilərin repertuarında kontaminasiyalar yaradıcı şəkil alır, əsas süjetin inkişafına, obrazın açılmasına xidmət edir, amma təcrübəsiz, səriştəsiz söyləyicilərin yaradıcılığında mexaniki şəkildə baş verir, bir süjetdən digərinə keçid əsaslandırılmır, nəticədə onlar bütöv əsərə çevrilə bilmirlər. Mahiyyət baxımından bu birləşmələr bir-birindən fərqlənmir, hər ikisi eyni prosesin müxtəlif tərəflərini əks etdirir. T.Q.İvanovanın, T.V.Zuyevanın araşdırmalarında da kontaminasiya məhz bu yöndən izah olunur. T.Q.İvanova istənilən süjet birləşməsindən kontaminasiya kimi bəhs etmişdir¹⁵. T.V.Zuyeva və B.P.Kirdanın ali məktəb tələbələri üçün yazdığı dərslikdə də folklorşünaslıq terminlərinin izahının verildiyi bölmədə kontaminasiya iki və daha artıq müstəqil

¹⁴ Аникин, В.П. Теория фольклора. Курс лекций. 3-е изд. / В.П.Аникин. – Москва: КДУ, – 2007. – 79 с.

¹⁵ Иванова, Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Ленинград, – 1981. – с. 233-247.

əsərin və ya onların hissələrinin eyni əsərdə birləşməsi kimi izah olunmuşdur¹⁶.

Folklor əsərlərinin formalaşma (başlanğıc mərhələ), aktiv yaşama və tənəzzül olmaqla üç təkamül dövrü keçdiyini vurğulayan V.P.Anikinin fikrincə, *kontaminasiya hadisəsi birinci və üçüncü dövrlər üçün xarakterikdir, folklor janrlarının çiçəkləndiyi, mətnlərin özlərinin aktiv həyatını yaşadığı ikinci mərhələdə isə çox nadir hallarda bu hadisəyə rast gəlinir*¹⁷. Fikrimizcə, kontaminasiyanın tənəzzül kimi qiymətləndirilməsi bu hadisənin mahiyyətinin dərk olunmamasından, ona sadəcə süjet birləşməsi kimi yanaşılmasından irəli gəlir. Əslində kontaminasiya daha mürəkkəb və söyləyicidən yaradıcılıq tələb edən bir prosesdir. Süjet çulğalaşmaları iddia edildiyi kimi nağıllarda gedən tənəzzülün bir əlaməti olsaydı, onda müasir dövrdə ona daha çox təsadüf olunmalı idi. Çünki müasir dövrdə tənəzzül nağıl ifaçılığının zəifləməsindən tutmuş ənənəvi formulların nağıl strukturundan çıxması, müasir məişət elementlərinin nağıllara nüfuz etməsinə qədər bir çox sahələrdə müşahidə olunur. Süjet birləşmələrinin statistik təhlili göstərir ki, nağılların tənəzzül etdiyi müasir dövrdə kontaminasiyaların sayında nəinki artım müşahidə olunur, əksinə azalmalar vardır.¹⁸ Bu kimi faktlar bir daha onu göstərir ki, süjet birləşmələrinin nağılların tənəzzülü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, onlar nağılların aktiv söylənildiyi, mədəni həyatın ayrılmaz parçası olduğu dövr üçün xarakterikdir. Bu baxımdan T.Q.İvanova haqlı olaraq qeyd edir ki, *kontaminasiya yaradıcılıq üsulu kimi o dövr üçün xarakterikdir ki, onda nağıl özünün fəal*

¹⁶ Зуева, Т.В., Кирдан, Б.П. Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений / Т.В.Зуева, Б.П.Кирдан – Москва: Флинта, – 2002.– 400 с.

¹⁷ Аникин, В.П. Теория фольклора. Курс лекций. 3-е изд. / В.П.Аникин. – Москва: КДУ, – 2007. –88 с.

¹⁸ Ətraflı məlumat üçün bax: Safarova D. Azərbaycan nağıllarında süjet kontaminasiyalarının müasir durumu // – Bakı: Journal of Baku Engineering University, – 2018. – Volume 2, Number 1, – s. 13.

*həyatını yaşayır. Nağılçılıq ənənəsinin tənəzzülü dövründə təbii olaraq kontaminasiya da yoxa çıxır*¹⁹.

Deməli, kontaminasiya nağıl ifadəliliğinin ən pik nöqtəsidir. O, süjeti parçalamır, əksinə müxtəlif süjetləri vahid bir mövzu, vahid bir sistem ətrafında birləşdirir. Sual oluna bilər, nağılın bədii bütövlüyü necə qorunub saxlanılır? Kontaminasiyaların təşkilində iştirak edən süjetlərin hər biri təmin, bütövün tərkib hissələri kimi çıxış edir. Həmin nağılı onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Məsələn, beş cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusunun I cildində çap olunmuş “Peşə dalınca” nağılı dörd süjetin birləşməsindən təşkil olunub. Onlardan hansısa birini nağılın strukturundan çıxsaq onda nağıl natamam, yarımçıq təsir bağışlayar. Çünki nağılı təşkil edən həmin süjetlər sadəcə mətni genişləndirməyə xidmət etmir, həm də onların hər birinin nağıl daxilində öz rolu, yerinə yetirdiyi funksiya vardır. Məsələn, “Peşə dalınca” nağılında *qəhrəman dəmiri qızıla döndərmək sənətini öyrənmək üçün səfərə çıxır və uzun macəralardan sonra həmin sənəti yiyələnir. Səfər zamanı qəhrəman xeyli var-dövlət, sərvət əldə edir. Amma gözü, könü o qədər tox olur ki, onların heç birini özünə götürmür, yolda qarşısına çıxan imkansız şəxslərə paylayır*²⁰. Söyləyici “Təpəgöz” (TR²¹ 1137), “Qız və dərviş” (TR 337*) süjetlərini nağılın strukturuna daxil etməklə həmin sərvətin əldə edilməsini təmin edir. Bu süjetlərin hər birinin bəlli strukturu, özünəməxsus gediş xətti olsa da, söyləyici onları nağılın əsas ideyasına tabe etdirir, onlar nağılın əsas qayəsinin açılmasına, qəhrəmanın rolunun daha yaxşı başa düşülməsinə, anlaşılmalarına xidmət edirlər.

Əsərin bütövlüyünü saxlamaq üçün asılı süjetin başlanğıcı ciddi dəyişikliyə uğrayır, özünün bir çox komponentlərini itirir. Əsas süjetin isə sonluğu dəyişdirilir, tamamlanmalı olduğu halda sonluq

¹⁹ Иванова, Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Ленинград, – 1981. – 246 с.

²⁰ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Toplayıb tərtib edən Hənəfi Zeynalli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, c. I. – s.158

²¹ TR – Tompson-Rüstəməzadə soyadlarının qısaldılmış şəkli. Bu ad altında İ.Rüstəməzadənin Aarne-Tompson sistemi əsasında hazırladığı “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” kataloqu nəzərdə tutulur.

açıq buraxılır və kontaminasiya gerçəkləşdirildikdən sonra finalda tamamlanır. Bundan əlavə, əsərin bədii bütövlüyünü qorumaq üçün söyləyici asılı süjetə əlavə funksiyalar yükləyir. Məsələn, “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (TR 300) süjetinin müstəqil variantlarında qəhrəman əjdahanı öldürdükdən sonra xilas etdiyi qızla evlənirsə, kontaminasiya olunmuş variantlarda belə bir sonluğa rast gəlinmir. Qəhrəman göstərdiyi igidliyin qarşılığında padşahdan işıqlı dünyaya çıxmaq üçün qırx şaqqa ət və qırx tuluq su istəyir. Deməli, əsas süjetin tələbi ilə asılı süjetin oynadığı rol, yerinə yetirdiyi funksiya dəyişir, yeni məzmun, yeni mahiyyət kəsb edir.

Kontaminasiya hansı söyləyicilərin yaradıcılığı üçün xarakterikdir? Kontaminasiya termininin fərqli izahı, tədqiqatçıların baxışlarındakı müxtəliflik bu sualın cavabında da ikibaşlılığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Süjet birləşmələrini yaradıcılıq hadisəsi hesab edənlər onu peşəkar, ənənəvi nağıl süjetlərinin təhrifi, mexaniki birləşmə hesab edənlər isə səriştəsiz söyləyicilərin yaradıcılığı üçün səciyyəvi sayırlar. Kontaminasiya zamanı süjetlər üzərində həyata keçirilən “əməliyyata” nəzər yetirdikdə görürük ki, süjetləri birləşdirməyə geniş repertuara sahib olan, nağılın qanunauyğunluqlarını yaxşı bilən və improvizasiyaya meyilli söyləyicilər maraq göstərilər. Beşcildlik “Azərbaycan nağılları” toplusunda Gəncə sakini İsrail Tağızadədən qeydə alınmış səkkiz nağılın altısı, Gəncə sakini İbrahim Qafar oğlundan yazıya alınmış beş nağılın dördü, Murad Qəhrəman oğlundan yazıya alınmış altı nağılın üçü süjet birləşmələrindən təşkil olunub. Təhkiyənin gözəlliyi, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, repertuarlarının yarıdan çoxunun süjet birləşmələrindən təşkil olunması bu nağılçıların zəngin repertuara malik peşəkar söyləyicilər olduğunu deməyə əsas verir. Bu baxımdan, nağıllarda professional söyləyicilərin izlərini araşdıran N.L.Brodski haqlı olaraq yazırdı: *“Xalq nağıllarında elə xarakterik, özünəməxsus izlər vardır ki, istər-istəməz nağılların professional bir mühitdə qurulduğu qənaətinə gəlicən”*²².

Birinci fəslin **“Kontaminasiyaların nağılçılıq ənənəsinin inkişafında rolu: yaradıcı və mexaniki kontaminasiyalar”** paraqrafında

²² Бродский, Н.П. Следы профессиональных сказочников в русских сказках // Этнографическое обозрение. – Москва: Книга LXI, – 1904. № 2, – с. 2

isə süjet birləşmələrinin nağıl janrının inkişafında rolundan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, kontaminasiya nağıl repertuarını zənginləşdirməklə yanaşı, nağılların forma və məzmun baxımından inkişafına səbəb olmuşdur. Nağılların sərhədini genişləndirməklə janrın imkanlarını artırmış, mövzunu inkişaf etdirməyə, əsas konfliktə dərinləşdirməyə, personajı açmağa, ona məxsus xüsusiyyətləri daha qabarıq, maraqlı cizgilərlə verməyə şərait yaratmışdır. Onun sayəsində nağılların strukturu mürəkkəbləşmiş, qəhrəmanın həyatının müxtəlif anını əks etdirən nağıllar ərsəyə gəlmişdir.

Məlumdur ki, nağıl süjetləri adətən bir qəhrəman üzərində qurulur və onun həyatının, ömür yolunun müəyyən anını əks etdirir. Mürəkkəb kompozisiyalı nağıllarda isə qəhrəmanın həyatının bir anı deyil, müxtəlif anları əks olunur. Məsələn, “Cəlayi-vətən” nağılında bir süjetdə ananın divlə əlbir olub oğlunu öldürmək istəməsindən, qəhrəmanın qardaşı sayəsində bu təhlükəni atlatmasından, digərində qəhrəmanın suyun qabağını kəsmiş əjdaha ilə mübarizəsindən, üçüncü süjetdə qarının qəhrəmanı daşa döndərməsi, qardaşının onu xilas etməsindən bəhs olunur. Qəhrəmanın həyatının müxtəlif anlarını əks etdirən belə nağıllar məhz süjet çulğalaşmalarının nağılılıq ənənəsinə gətirdiyi yeniliklərdir.

Kontaminasiya nağılların həm də məzmun baxımından inkişafına səbəb olmuş, əsas mövzunu davam etdirmək, yeni konflikt yaratmaqla hadisələri şəxələndirmək, əsas obraza xas müəyyən əlamət və keyfiyyətləri daha qabarıq vermək imkanları gətirmişdir. Məsələn, “Məlik Məmmədlə Məlik Əhməd” nağılı üç süjetin birləşməsindən təşkil olunub. Birinci süjetdə *Məlik Məmmədin yeddi qardaşın bacısına aşiq olmasından, dostunun köməyi ilə qızın qardaşlarının nikah tapşırığını yerinə yetirib onunla evlənməsindən (TR 516); ikinci süjetdə divin qızı qaçırtmasından, qızı xilas etməyə gedən Məlik Əhmədə yolda qeydi-adi adamların qoşulmasından, Məlik Əhmədin divi öldürüb qızı xilas etməsindən (TR 301); üçüncü süjetdə isə Məlik Əhmədin Məlik Məmmədi nikah gecəsi gözləyən təhlükələrdən xilas etməsindən və sirri açdığı üçün daşa dönmə-*

sindən bəhs olunur (TR 525)*²³. Nağılın baş qəhrəmanı Məlik Məmməd olsa da, aktiv personaj Məlik Əhməddir. Əsas süjetdə hadisələrin inkişafı Məlik Əhməd obrazını açmağa kifayət etmədiyindən söyləyici əlavə süjetləri nağıla daxil edir. Məlik Əhməd yeddi qardaş divin nikah tapşırıqlarını yerinə yetirərək onların bacısını öz dostuna alır, Ağ divi öldürüb dostunun arvadını azad edir, dostunu nikah gecəsi gözləyən təhlükələrdən xəbər tutub onu xilas edir. Nəticədə söyləyici onun dost yolunda qatlaşdığı çətinlikləri, məşəqqətləri daha güclü şəkildə verməyə nail olmuşdur.

Folklorda süjet birləşmələri iki qrupa ayrılır: yaradıcı və mexaniki birləşmələr. Yaradıcı kontaminasiyalar tabelilik münasibəti və ya süjetlərin bir qəhrəman ətrafında birləşməsi nəticəsində yaranır. Tabelilik münasibəti əsasında qurulan birləşmələrdə asılı süjet əsas süjetə tabe edilir. Belə birləşmələrdə əsas süjet, əgər belə demək mümkünsə, nağılın onurğasını təşkil edir. Nağıl məhz onun üzərində qurulur. Söyləyici əsas süjetə görə nağılı şəkilləndirir, onun hansı istiqamətdə inkişaf etdirəcəyini, hansı süjetləri ona calağ edəcəyini müəyyənləşdirir. İkinci halda isə kontaminasiya süjetlərin bir personaj ətrafında cəmləşməsi yolu ilə yaranır. Bu zaman süjetlər arasında tabelilik münasibəti olmadığından onlar öz bütövlüyünü saxlayır, süjetlərin sərhəddini, haradan başlayıb harada qurtardığını müəyyən etmək olduqca asan olur.

Yaradıcı kontaminasiyaların təşkilində köməkçi mühüm rol oynayır. Mürəkkəb kompozisiyalı nağıllar ayrı-ayrı süjetlərdən təşkil olunmalarına baxmayaraq, əsas süjetdə əldə olunan köməkçidən kontaminasiyanı təşkil edən bütün süjetlərdə istifadə olunur. Ayrı-ayrı köməkçilərdən istifadə olunduğu təqdirdə isə onlar eyni fəaliyyətin icrası nəticəsində əldə edilir. “Üçtük kosa” nağılında ata oğlanlarına üç gün qəbri üstündə keşik çəkməyi və bacılarını ilk elçi düşən şəxslərə ərə vermələrini vəsiyyəət edir. Vəsiyyəətə əməl edilməsi nəticəsində iki köməkçi əldə edilir ki, onun birindən əsas, digərindən asılı süjetdə

²³ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Toplayıb tərtib edən Hənəfi Zeynallı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 53

istifadə olunur²⁴. Demək, söyləyici köməkçilərin üzərinə əlavə funksiya yükləyərək ondan süjetləri bir araya gətirmək, onları bir-biri ilə əlaqələndirmək məqsədilə istifadə edir. Ona görə də N.M.Vedernikova yazır: *“Əsas personajların (qəhrəman və onun köməkçiləri) nağıl boyunca saxlanması tamamilə müxtəlif əsərlərin bütöv əsərdə birləşdirməyə kömək edir və nağılda vahid emosional əhval-ruhiyyə yaradır”*²⁵.

Yaradıcı kontaminasiyalardan fərqli olaraq, mexaniki birləşmələrdə süjetlərin kombinasiyası təsadüfi xarakter daşıyır, bir süjetdən digərinə keçid əsaslandırılmır. Süjetlər arasında üzvü bağ olmadığı üçün belə birləşmələrin əsas süjetin inkişafında, obrazın açılmasında heç bir rolu yoxdur. Belə birləşmələr əsas süjetin bir çox detallarının unudulması, zahiri bənzərliklər nəticəsində baş verdiyi üçün nağılılıq ənənəsinin inkişafında onların elə bir rolu yoxdur. Bu cür kontaminasiyalar zəif söyləyicilərin repertuarında müşahidə olunur.²⁶

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Azərbaycan nağıllarında kontaminasiyalar”** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. **“Azərbaycan nağıllarında kontaminasiyaların özünəməxsusluğu, beynəlxalq və milli kontaminasiyalar”** adlanan birinci paraqrafda keçən əsrin birinci yarısında toplanmış Azərbaycan nağıllarındakı süjet birləşmələri təhlil olunmuşdur. Bu fəsilə təhlilə cəlb edilmiş 164 nağılın 70-i (təhlilə cəlb olunmuş nağılların 43 faizi) kontaminasiya üzərində qurulmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, kontaminasiyalar folklorun aktiv yaşadığı bölgələrdə daha geniş yayılmışdır. Beş cildlik **“Azərbaycan nağılları”** toplusunda kontaminasiyalara ən çox Gəncə, Əli Bayramlı (indiki Şirvan şəhəri), Naxçıvan, Füzulidən toplanmış nağıllarda rast

²⁴ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Toplayıb tərtib edən Hənəfi Zeynallı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 132

²⁵ Ведерникова, N.M. Контаминация в волшебной сказке // Филология. Сб. студ. и асп. работ филол. ф-та МГУ, – 1969. – с. 47

²⁶ Ətraflı məlumat üçün bax: Safarova, D. Creative and mechanical contaminations in folklore // International AGEAN conferences on social sciences and humanities – IX. – Izmir, Türkiyə, – February 23-25, 2024, – p. 7

gəlinir. Həmin bölgədən toplanmış nağılların sayı, təhkiyənin genişliyi, bədii-üslub vasitələrinin zənginliyi bu bölgələrdə vaxtilə zəngin nağılçılıq ənənəsinin mövcudluğundan xəbər verir.

Kontaminasiyalar çox vaxt eyni qrupdakı süjetlər arasında baş verir. Eyni qəhrəman tipini təmsil etmələri, kompozisiya oxşarlığı bunun üçün gözəl zəmin yaradır. Təhlilə cəlb etdiyimiz 70 kontaminasiyadan 46-sı eyni qrupa məxsus süjetlər arasında, yalnız 24-ü fərqli qrupa məxsus süjetlər arasında baş verib. Sehrli nağılların məişət və heyvanlar haqqında nağıllarla, məişət nağıllarının dini və satirik nağıllarla, bəhadrılıq nağıllarının sehrli nağıllarla kontaminasiyasına da təsadüf etmək mümkündür. Ən çox da sehrli-qəhrəmanlıq nağılları ilə bəhadrılıq, satirik nağıllarla məişət nağıllarının kombinasiyası geniş yayılmışdır. Bu da həmin qrupların həm qəhrəman tipi, həm də kompozisiya baxımından bir-birinə yaxınlığı ilə bağlıdır.

Azərbaycan nağılçılıq ənənəsində əsasən iki süjetdən ibarət kontaminasiyalar geniş yayılmışdır ki, onların sayı mövcud kontaminasiyaların yarıdan çoxunu təşkil edir. Məsələn, təhlilə cəlb olunmuş 70 süjet birləşməsinin 41-i iki süjetdən ibarətdir, bu da kontaminasiya əsasında təşkil olunmuş nağılların 58 faizini təşkil edir. Üç süjetdən ibarət on üç, dörd süjetdən ibarət on, beş və daha artıq süjetdən təşkil olunmuş kontaminasiyaların sayı isə altıdır. Beş və daha çox süjetin birləşməsi heyvanlar və satirik nağıllar üçün xarakterikdir, digər qruplarda əsasən iki, üç və dörd süjetdən ibarət birləşmələrə rast gəlinir. Ən çox süjetin iştirak etdiyi “Keçəl və tacir” nağılıdır ki, səkkiz süjetin birləşməsindən təşkil olunub. “Hillim və Güllülüm” nağılı (TR 1696+1681+1405A*+1396*+1643+1398*+1381*) yeddi, “Tülkünün kələyi” nağılı (TR 1B*+2+38A*+38B*+20) beş süjetin birləşməsindən təşkil olunmuşdur.

Təhlilə cəlb edilmiş 70 kontaminasiyadan yalnız 34-nün Süjetlərin müqayisəli göstəricisində (SUS) qarşılığı vardır, onların da böyük əksəriyyəti beynəlxalq kontaminasiyalardır. Məsələn, 303+300, 402+400, 531+327B, 538*+532, 1380+1725, 1384+1540 süjet birləşmələri həm şərq slavyan xalqlarında, həm də Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bəzi kontaminasiyalar şərq slavyan xalqlarında geniş yayıldığı halda, bizdə onlara bir və ya iki mətndə rast gəlinir.

Məsələn, şərq slavyan xalqlarında məşhur olan 302+555, 532+327B, 1384+1540 sayılı süjet birləşmələri, ukrain və belaruslarda geniş yayılmış 327B+328 süjet birləşməsi Azərbaycanda bir mətnə qeydə alınmışdır. Bir xalq üçün xarakterik olan kontaminasiyalar digər xalq üçün səciyyəvi olmaya bilər. Məsələn, Şərqi slavyan xalqlarında geniş yayılmış 301+312D, 328+531, 432+400, 706+707 süjet birləşmələrinə Azərbaycanda, Azərbaycan şifahi ənənəsində geniş yayılmış 400+936, 465C+513A, 465C+554, 485+936, 514+410*, 559+653A+661*, 976A+925**+925*** süjet birləşmələrinə şərq slavyan xalqlarında rast gəlmirik. Ümumiyyətlə, Şərqi slavyan xalqları üçün xarakterik 90 süjet birləşməsindən yalnız 17-nin Azərbaycan nağıllarında qarşılığı vardır ki, bu da başa düşüləndir. Hər xalqın özünün nağılcılıq ənənəsi, özünəməxsus nağıl repertuarı vardır. Hər nağılçı da həmin ənənə çərçivəsində yaratdığına görə bir xalq üçün xarakterik olan kontaminasiyaların digər bir xalqda olmaması təbiiidir.

Azərbaycan nağıl repertuarındakı süjet birləşmələrinin bir qismi beynəlxalq kontaminasiyalardır. Beynəlxalq kontaminasiyalar şifahi ənənədə o qədər geniş yayılmışlar ki, bəzən onların sayı qeydə alınmış variantların yarıdan çoxunu təşkil edir. Məsələn, “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (TR 300) süjetinin indiyə qədər 24 variantı qeydə alınmışdır ki, onun on dördü “Oğurlanmış üç şahzadə qız” (TR 301) süjeti ilə kontaminasiya olunur. “Gəlinlərin sınaqması” (TR 402) + “Ər itmiş arvadını axtarır” (TR 400) süjet birləşməsinə 6, “Ögey ana – ögey qız” (TR 480) + “Göyçək Fatma” (TR 510A) süjet birləşməsinə 8, “Ustad və şeyird” (TR 950) + “Oğru Əzrayıl qılığında” (TR 1525G) süjet birləşməsinə 10 nağılda rast gəlinir. Beynəlxalq kontaminasiyalar şifahi ənənədə daha da inkişaf etmiş, əlavə süjetlər hesabına zənginləşmişlər. “Oğurlanmış üç şahzadə qız” (TR 301A) + “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (TR 300), “Gəlinlərin sınaqması” (TR 402) + “Ər itmiş arvadını axtarır” (TR 402) beynəlxalq kontaminasiya nümunələri Azərbaycanda müvafiq olaraq “Ayğır Həsən” (TR 2502*B) və “Gül və Sənəvər” (TR 449) süjetləri ilə birləşərək kontaminasiya zənciri daha da genişlənməmişdir.

Süjet birləşmələrinin bir qismini isə regional kontaminasiyalar təşkil edir. Regional kontaminasiya o birləşmələrə deyilir ki, onlar müəyyən bölgə üçün xarakterikdir, orada istifadə olunan kontaminasiya üsuluna yalnız həmin bölgədə rast gəlinir. Məsələn, Naxçıvan sakini Baxşəli Sultanovdan yazıya alınmış “Üç bacının nağılı” “Dərviş və üç bacı” (TR 311) süjeti ilə başlayır. *Dərviş növbə ilə üç bacı ilə evlənir, onlara adam ətindən qovurma təklif edir. Böyük bacılar qovurmada yemədikləri üçün dərviş onları saçlarından divara mıxlayır. Kiçik bacı qovurmaları pişiyə yedirdir, daha sonra özüyeriyən sandıq düzəldib dərvişdən qaçır və şahzadə oğlanla evlənir. Dərviş onu təqib edir, saraya daxil olub onu öldürmək istəyir. Qız dərvişi arxadan itələyib pilləkənlərdən aşağı salır, köpəklər dərvişi parçalayır*²⁷. Növbəti süjeti kontaminasiya etmək üçün söyləyici maraqlı bir yola baş vurur. Kiçik qız dərvişdən xilas olmaq üçün qarnındakı körpəni Sübhi-sadiqə nəzir deyir. Həmin uşaq dünyaya gəldikdə nəzir deyilən adamlar körpəni qızdan alıb ona qeyri-adi xüsusiyyətlər bəxş edirlər: yeriyəndə ayağı qızıl kəsir, danışandan ağzından güllər tökülür və s. Bundan sonra nağıl “Qız və yengə” (TR 533) süjeti ilə davam edir. Şərur rayonundan yazıya alınmış “İynədan” nağılında da eyni kontaminasiya üsulunu izləyirik²⁸. Bu bənzərlik onu göstərir ki, hər bir söyləyici regiona məxsus ənənə çərçivəsində yaradır, bundan asılı olaraq onların repertuarında oxşar kontaminasiyalara rast gəlmək mümkündür.

Kontaminasiyalar fərdi yaradıcılıq hadisəsi kimi müəyyən peşəkar söyləyicilər tərəfindən yaradılsa da, sonradan digər ifaçılar tərəfindən mənimsənilir və nəsildən nəslə ötürülərək ənənəviləşir. Unutmaq olmaz ki, kontaminasiyaların yalnız bir qismi ənənəviləşir, onların böyük hissəsi bir söyləyicinin repertuarı ilə məhdudlaşır və variantlarına rast gəlinmir. Məsələn, “Etibarlı dost” (TR 516) + “Sirrin açılması” (TR 525*) + “Dostun sınaması” (TR 893) + Əsl dost (TR 893*A) süjet birləşməsinə Gəncə sakini İbrahim Qafar oğlunun

²⁷ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s. 111

²⁸ Azərbaycan folkloru antologiyası [23 cildə] / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. – Bakı: Sabah, – c. 1: Naxçıvan folkloru. – 1994. – s. 125

repertuarında rast gəlinir. Söyləyici əsas süjetdə şahzadə ilə keçəl arasındakı münasibətdən çıxış edərək nağılı dostluqdan bəhs edən TR 893 və 893*A süjetləri ilə davam etdirmiş, nəticədə orijinal bir nağıl nümunəsi ortaya çıxmışdır²⁹. Belə birləşmələrin şifahi ənənədə yayılmaması kontaminasiya üsullarının mürəkkəbliyi, həmin üsulların çox az söyləyiciyə məlum olması və kontaminasiya zamanı az yayılmış, nadir süjetlərdən istifadə olmasından qaynaqlanır.

Ənənəviləşməyən kontaminasiyaların bir qismi “Min bir gecə” vasitəsi ilə şifahi ənənəyə daxil olmuşlar. Belə nümunələrdən biri “Yalançı tacir” (TR 864*) və “Şumdan tapılmış üzük” (TR 560*A) süjetlərindən təşkil olunmuş “Pinəçi Məhəmməd” nağılıdır³⁰. Əksər motivlərin bir-biri ilə səsələşməsi, personaj adları, obrazların nitqi və ifadələri, ərəb məişətinə məxsus cizgilərin olmasına dayanaraq İ.Rüstəməzadə həmin nağılın “Min bir gecə” mənşəli olduğunu qeyd edir. Kitab vasitəsilə ənənəyə daxil olan bu tip nağıllar tədqiqatçının da ifadə etdiyi kimi şifahi ənənədə geniş yayıla bilmir, hansısa bir söyləyicinin repertuarı üçün xarakterik olurlar³¹. “Pinəçi Məhəmməd” nağılının beş cildlik “Azərbaycan nağılları” və Əhliman Axundovun iki cildlik “Azərbaycan nağılları” toplusunda çap olunmuş iki variantı məlumdur. Hər iki variantda da nağıl orijinalına uyğun olaraq 864*+560*A sayılı süjetlərlə kontaminasiya olunub. Bundan başqa, “Cəvahirsatən Səlim” (TR 485) + “Qızıl dağ” (TR 936) + “Ər itmiş arvadını axtarır” (TR 400), “Qızın saçları arasındakı ləl” (TR 581*) + “Səttarla Ülkər” (TR 526****) süjet birləşmələri də “Min bir gecə” vasitəsi ilə epik dövrüyyəyə daxil olan kontaminasiyalardır.

İkinci fəslin **“Azərbaycan nağıllarında kontaminasiya növləri və üsulları”** adlı ikinci paragrafında isə nağıllardakı kontaminasiya növləri və üsullarından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, söyləyici istənilən süjeti deyil, aralarında müəyyən tematik bağ olan süjetləri eyni əsər

²⁹ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Tərtib edən Nürəddin Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2005. – s. 43

³⁰ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Toplayıb tərtib edən Hənəfi Zeynalli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s. 63

³¹ Rüstəməzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi: Aarne-Tompson sistemi əsasında / İ.Rüstəməzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s. 35

daxilində bir araya gətirir. Bu da kontaminasiyaların müxtəlif tematik növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məzmunundan və ideyasından asılı olaraq Azərbaycan nağıllarında aşağıdakı tematik qruplar mövcuddur. 1) Demonik varlıqlarla mübarizənin əks olunduğu sehrli-qəhrəmanlıq süjetlərinin kombinasiyası; 2) günahsız təqib olunanlardan bəhs olunan süjetlərin kombinasiyası; 3) sehrli predmet üzərində qurulan kombinasiyalar; 4) tale oxşarlığı üzərində qurulan kombinasiyalar.

Günahsız təqib olunanlar haqqında süjetlərin kombinasiyası şifahi ənənədə olduqca geniş yayılmışdır. Məsələn, 480+450+510A, 533+311 süjet birləşmələrinə 2 mətnədə, 480+510A süjet birləşməsinə 6 mətnədə rast gəlinir. Azərbaycan nağıl repertuarında bu qrup “Dərviş və üç bacı” (TR 311), “Qız və yengə” (TR 533), “Ögey qız” (TR 480), “Axsaxca qız” (TR 450), “Göyçək Fatma” (TR 510A) süjetlərinin kombinasiyası əsasında təşkil olunursa, şərq slavyan xalqlarında bu məqsədlə SUS 480, 403A, 403B, 409 və 510A sayılı süjetlərdən istifadə olunur. Göründüyü kimi, eyni tematik birləşmə müxtəlif xalqlar arasında müşahidə olunsada, nağıl repertuarından, süjet seçimindən asılı olaraq onlar arasında müəyyən fərqlilik müşahidə olunur. Belə birləşmələrin qadın repertuarı üçün xarakterik olduğu vurğulanır³².

Sehrli əşyalar haqqında nağıl süjetlərinin birləşməsinə Azərbaycanda yalnız beş nağılda rast gəlinir. Onlardan biri TR560+566, dördü isə TR 566+567 sayılı süjetlərdən təşkil olunub. Kombinasiyanı təşkil edən süjetlər eyni mövzu – oğurlanmış sehrli əşyanın qaytarılması üzərində qurulmuşlar. Məsələn, “Sehrli üzük” (TR 560) və “Üç sehrli əşya” (TR 566) süjetlərindən təşkil olunmuş “Daş üzük” nağılında əsas süjetdə sehrli üzüyün oğurlanması və itlə pişiyin köməyi ilə üzüyün geri qaytarılmasından, növbəti süjetdə isə qəhrəmana atasından miras qalan sehrli əşyaların oğurlanması və qeyri-adi almanın köməyi ilə oğurlanmış əşyaların geri qaytarılmasından bəhs olunur³³. Hər iki süjet arasındakı mövzu yaxınlığı – süjetlərin sehrli əşyaların

³² Иванова, Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Ленинград, – 1981. – 238 с.

³³ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Tərtib edən Əhliman Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – 62 s.

oğurlanması və oğurlanmış əşyanın geri qaytarılması üzərində qurulması söyləyiciyə onları bir nağılda birləşdirməyə imkan verir. Bununla da əsas süjetdəki mövzu inkişaf etdirilir, yeni rəng və çalarlarla, daha maraqlı şəkildə dinləyicilərə təqdim olunur. T.Q.İvanovanın yazdığına görə, *macəra ilə sosial-məişət konfliktinin bir arada əks olunduğu belə birləşmələrə daha çox kişilər maraq göstərmişlər*³⁴.

Sehrli-qəhrəmanlıq süjetlərinin birləşməsindən təşkil olunan nağıllar şifahi ənənədə digər iki qrupla müqayisədə daha çoxdur. Bu tip nağıllar ilk növbədə fantastik məzmunu, qəhrəmanın bahadırlıq cizgilərinin qabardılması ilə seçilir. “Məlikməmməd” (301+300), “Cəlayi-vətən” (590B*+300+303), “Reyhan” (2502*B+301+300) nağıllarında demonik varlıqlarla mübarizə nağılın əsas məzmununu təşkil edir, kontaminasiya zəncirini təşkil edən hər bir süjet bu mübarizəni önə çıxartmağa, onu daha qabarıq şəkildə verməyə xidmət edir. Sehrli qəhrəmanlıq qrupuna aid süjetlərə çox nadir hallarda müstəqil rast gəlinir, kombinasiya tiplərinin fərqliliyi və müxtəlifliyi söyləyicilərin bu tip nağılları kombinasiyalar hesabına genişləndirməkdə maraqlı olduğunu göstərir.

Tale oxşarlığı üzərində qurulan kombinasiyalarda söyləyici personajların taleyi, həyatı arasındakı oxşarlığa dayanaraq onları bir araya gətirir. “Naşükür qız” nağılında əsas süjetdə taleyindən şikayətlənən qızdan, asılı süjetdə qismətindən şikayətlənən kişidən bəhs olunur³⁵. “Əjdaha qız” (TR 411) və “İtmiş ərin axtarılması” (TR 425) süjetlərindən təşkil olunmuş “İlan və qız” nağılında əsas süjetdə qəhrəmanın ilandan törəyən qızla evlənməsindən, növbəti süjetdə isə qızını ilan cildinə girmiş oğlana ərə verməsindən bəhs olunur³⁶.

³⁴ Иванова, Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Ленинград, – 1981. – 238 с.

³⁵ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / Tərtib edən: Əhliman Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2005. – s. 257

³⁶ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Tərtib edən Nürəddin Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2005. – s. 231

Kontaminasiya üsulları isə söyləyicinin süjetləri bir araya gətirmək üçün istifadə etdiyi yaradıcılıq priyomlarının məcmusunu ifadə edir. Bu üsullar ənənəvi və ya fərdi olur. Kontaminasiya üsulları müəyyən söyləyicilər tərəfindən yaradılsa da, onların içərisində bəziləri şifahi ənənədə yayılaraq ənənəviləşir, bir qismi isə müəyyən söyləyicilərin yaradıcılığı üçün xarakterik olaraq qalır.

Qəhrəmanın hansısa bir əhvalatı öyrənməyə göndərilməsi Azərbaycan nağılcılıq ənənəsində olduqca geniş yayılmış kontaminasiya üsullarından biridir. Belə kontaminasiyalar zamanı əsas süjetdə hansısa fəaliyyətin icrası müəyyən bir əhvalatın öyrənilməsinə bağlanılır. Məsələn, “Gül Sənavərə neylədi” nağılında qarı böyük və ortancıl qardaşı daşa döndərir, onları xilas etməyə gələn kiçik qardaşdan Sənavər padşahın əhvalatını öyrənməsini tələb edir. Qəhrəman həmin əhvalatı öyrəndikdən sonra qarı onun qardaşlarını dirildir³⁷. Bu cür birləşmələr əsas süjetin açılmasına, hadisələrin inkişafına kömək edir. Məhz həmin əhvalatın öyrənilməsi nəticəsində qəhrəman qardaşlarını dirildir, arvadını aparmağa icazə ala bilər.

Nağıl içində nağılın söylənilməsi yolu ilə gerçəkləşən kontaminasiyaların söyləmənin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif növləri vardır. 1. Kimisə hansısa hərəkətdən və fəaliyyətdən çəkəndirmək məqsədilə ibrətamiz məzmunlu nağılların söylənilməsi; 2. Vaxt qazanmaq məqsədilə nağılın söylənilməsi; 3. Personajı danışdırmaq məqsədilə nağılın söylənilməsi. 4. Oğrunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə nağılın söylənilməsi.

Birinci qrupa məxsus kontaminasiyaya “Balıqların gülməsi” (TR 679*) süjeti əsasında qurulan nağıllarda rast gəlinir. Bu tip nağıllarda “Günahsız meymun” (TR 178A), “Günahsız tutuquşu” (TR 178C*), “Günahsız qızılquş” (TR 178D*) süjetlərindən istifadə olunur. Bu süjetlərin hamısı fərqli mövzu üzərində qurulsa da, onların bir ortaq cəhəti vardır: tutduğu əmələ görə peşman olan şəxsdən bəhs olunması. Söyləyici həmin süjetlərdən “Balıqların gülməsi” süjetində istifadə etməklə padşahı balıqların gülməsinin səbəbini öyrənməkdən çəkəndirməyə çalışır.

³⁷ Azərbaycan nağılları [5 cildə] / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 2. – 2005. – s. 83

Vaxt qazanmaq məqsədilə nağılın söylənilməsinə “Tutuquşu” nağılında rast gəlinir. Nağılda deyilir ki, tacir uzaq səfərdə ikən qarı onun arvadını xana ərə getməyə razı salır və onu özü ilə aparmaq istəyir. Tutuquşu hekayə danışmaqla tacir səfərdən qayıdana qədər arvadı yubatmağa çalışır (TR 1352A). Bu kontaminasiya üsulunun şifahi ənənədə rast gəlinən variantlarının “Tutinamə”yə bənzərliyi və yaxınlığı onun kitab vasitəsilə şifahi ənənəyə daxil olduğunu deməyə əsas verir. Fərq yalnız danışılan hekayədə özünü göstərir. Yazılı mənbədə tutuquşu hər gecə bir hekayə danışır, şifahi ənənədəki variantda cəmi bir hekayə danışılır, amma tutuquşu həmin hekayənin davamını növbəti günə saxlamaqla onu bir neçə günə nağıl edir. Həmin nağılın şifahi ənənədəki variantları aşağıdakı kombinasiyalar üzərində qurulmuşdur: 1352A+976B*; 1352A+566. Bu onu göstərir ki, kontaminasiya üsulu “Tutinamə”dən götürülmüş olsa da, orada danışılan hekayəni hər söyləyici öz repertuarına görə formalaşdırmışdır. Ona görə həmin nağılın şifahi ənənədən qeydə alınmış variantlarında kontaminasiya üsulu kitab variantına bənzərliyi ilə seçilsə də, hekayə hissəsi bir-birindən fərqlənir.

Lal qızı danışdırmaq məqsədilə əhvalatların söylənilməsinə “Danışmayan qız” (TR 559) süjeti əsasında təşkil olunmuş nağıllarda rast gəlinir. Söyləyici bu məqsədlə nağıl-tapmaca tipli “Xarrat, dərzi və kimyagər” (TR 661*), “Ən qiymətli hədiyyə” (TR 653A), “Kim mərhəmətlidir” (TR 976), “Qız kimə çatır?” (TR 976B*), “Dəyişik düşmüş baş” (TR 976*A) süjetlərindən istifadə edir. Bu süjetlərin nağıl-tapmaca üzərində qurulması və nağılın sonunda qoyulan suala cavab tələb olunması qızı danışmağa məcbur edir.

Oğrunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə əhvalatın söylənilməsinə isə “Ləlin nağılı”nda rast gəlinir. Qardaşlar atalarından miras qalmış ləli oğurlayan oğrunun tapılması üçün padşaha müraciət edirlər. Padşahın qızı onlara nağıl-tapmaca söyləyir, verilən cavaba görə oğrunun onlardan hansı olduğunu müəyyənləşdirir.

Bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, bəzi kontaminasiya üsulları müəyyən söyləyicilərin yaradıcılığı üçün xarakterikdir. *Müxtəlif personajların bir araya gələrək öz başlarına gələn hadisələri nağıl etməsi* Əlibayramlı sakini Səməd Səmədovun repertuarından yazıya

alınmış “Ax-vax” nağılı üçün xarakterikdir. “Etibarsız ər” (TR 896*) + “Sandıqda saxlanan arvad” (TR 1426) + “Xain arvad” (TR 986*A) + “Qəhrəman cənnətdə” (TR 456*) + “Süleyman peyğəmbərin üzüyü” (TR 560*B) süjetlərindən təşkil olunmuş bu nağılda dörd fərqli insanın başına gələn hadisələrdən bəhs olunur. Bu insanların hər birinin ayrı taleləri, fərqli keçmişləri olsa da, onların hamısını birləşdirən bir ümumi cəhət var: o da qırxıncı otaqda onların yaşadıkları, başlarına gələn hadisələrdir. Nağılda hər bir pesonaj öz həyat hekayəsini danışdıqdan sonra “ax mənim gördüklərim, vax mənim gördüklərim” deyib məhz qırxıncı otaqda onların başına gələn hadisələrə işarə vuraraq canlarını tapşıırırlar. Söyləyici personajlar arasında belə bir bağ yaratmaqla həmin parçaların bir mövzu ətrafında birləşməsinə, vahid bir orqanizmə çevrilməsinə nail olur. Ona görə fərqli süjetlərdən təşkil olunmuş bu nağılı oxuduqda müstəqil parçalar deyil, vahid bir orqanizm kimi gözümüzdə canlanır. Kontaminasiya üsulunun həddən artıq mürəkkəbliyi, söyləyicinin Azərbaycan nağılcılıq ənənəsində bənzərinə rast gəlinməyən bir metod izləməsi orijinal bir nağıl nümunəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Kontaminasiyaların müasir durumu”** adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. **“Son illər qeydə alınmış nağıllardakı kontaminasiyalar”** adlı birinci paraqrafta Qarabağ bölgəsi, Saatlı və Tovuz rayonlarından toplanmış 600-ə yaxın nağıl təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmin nağıllarda 82 süjet birləşməsi təsbit edilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb olunmuş nağılların 14 faizini təşkil edir.

Müasir dövrdə toplanmış nağıllardakı kontaminasiyaların 56-sı iki, 18-i üç, digərləri isə 4 və daha çox süjetin birləşməsindən təşkil olunmuşdur. İki süjetdən təşkil olunmuş kontaminasiyalar süjet birləşmələrinin 68 faizini təşkil edir. Üç, dörd və daha çox süjetdən təşkil olunmuş birləşmələrin sayı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli azalmışdır. Kontaminasiya elə yaradıcılıq hadisəsidir ki, o, təkcə nağıllara mürəkkəblik gətirmir, hadisələri inkişaf etdirməklə həm də nağıla epik genişlik qazandırır. Dörd-beş və daha çox süjetin kombinasiyasından təşkil olunmuş nağıllar iri həcmi və epizodlarının çoxluğuna görə seçilir. Nağılcılıq ənənəsinin can çəkişdiyi müasir

dövrə belə nağılları uzun müddət ifa etmədən yadda saxlamaq mümkün olmadığı üçün onlar artıq söyləyicilərin hafizəsindən silinmiş, günümüzə yalnız iki və üç süjetli kombinasiyalar gəlib çatmışdır.

Müasir nağıllardakı kontaminasiyaların böyük əksəriyyətinə keçən əsrdə toplanmış nağıllarda da rast gəlinir, yalnız 24 kontaminasiya yenidir. Yeni kontaminasiyalar mürəkkəbliyinə görə deyil, süjet seçiminin orijinallığına görə seçilir. Qarabağdan toplanmış “Heyvanların dili” nağılı “Özünü xəstəliyə vuran öküz” (TR 207A) + “Ovçu Pirim” (TR 670) süjetlərindən təşkil olunmuşdur. *İşləməkdən yorğun düşmüş öküz eşşəyin məsləhəti ilə özünü xəstəliyə vurur, yiyəsi onun yerinə eşşəyi yükə qoşur. Öküzün işini görməkdən yorğun düşən eşşək bu dəfə öküzü inandırır ki, əgər sağalmasa, yiyəsi onu kəsəcək. Heyvanların yiyəsi onların danışığını eşidib gülmür* ³⁸. Söyləyici bu detallı verdikdən sonra nağılı arvadın ərinədən gülməyinin səbəbini soruşması, ərinin heyvanların məsləhəti ilə onu döyüb bu fikirdən daşındırması süjeti ilə davam etdirir.

Müasir dövrdə qeydə alınmış kontaminasiyalar bəzən natamam şəkildə təqdim olunur, kontaminasiyanı təşkil edən tərəflərdən biri unudulduğu üçün söyləyici süjeti tam çatdırı bilmir, əsaslandırmaclar yetərinə tutarlı olmur. Nəticədə ənənəvi kontaminasiyalar müasir söyləyicilərin repertuarında deformasiyaya uğramış şəkildə, naqis formada təqdim olunur. Məsələn, “Armudan bəy” (TR 545B) süjeti şifahi ənənədə, adətən, “Tülkünün borcu” (TR 1149A) süjeti ilə kontaminasiya olunur. Tülkü padşahın qızını qəhrəmana aldıqdan sonra onu sınaq fikrinə düşür. Bu əsaslandırmanı verdikdən sonra söyləyicilər nağılı “Tülkünün borcu” süjeti ilə davam etdirir. Qarabağdan toplanmış “Tozdu bəy” nağılında söyləyici tülkünün qəhrəmanı sınaq üçün özünü ölülüyə vurmağı, qəhrəmanın onu quyruğundan tutub bir kənara atmasını verir, amma süjeti təşkil edən digər epizodları unutduğundan nağılın ardını gətirə bilmir və “tülkü elə bir fəsad törədir ki, oğlanı dəyirmançı gününə salır” deməklə nağılı tamamlayır³⁹.

³⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir [10 cildə] / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstənzadə, Z.Fərhadov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 181

³⁹ Yenə orada, s. 184

Bir çox epizodların unudulması, üçləmələrin nağıl strukturundan çıxması, təsvir və təfsilatın yoxluğu nəticəsində nağılların bəsitləşməsi müasir dövrdə sıx-sıx müşahidə olunan hallardır. Məsələn, “Kürəkən şir” (TR 552C*) + “Gələcək nəsil” (TR 807**) süjetlərindən təşkil olunmuş “Cənnət xidmətçisi” nağılında kişi şirə ələ verdiyi qızına baş çəkməyə gedərkən yolda qeyri-adi hadisələrlə qarşılaşır: leşdən yeyən qarğa ağaca çıxıb Quran oxuyur, it dura-dura onun qarnındakı küçüklər zingildəyir və s. Həmin süjetin klassik variantları üç epizoddan təşkil olunduğu halda Qarabağdan qeydə alınmış variantda cəmi bir epizod iştirak edir⁴⁰. Üçləmələrin nağıl strukturundan çıxması, təsvir və təfsilatın yoxluğu nəticəsində üç süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş “Cənnət xidmətçisi” nağılının həcmi səhifə yarımındır.

Müasir dövrdə nağıl söyləyiciləri nəinki epizodları, bəzən kombinasiyanı təşkil edən süjetləri belə unudurlar. Məsələn, Qarabağdan toplanmış “Loğman” nağılı “Loğmanın erkən sevinci” (TR 1863*) + “Kim daha güclü zəhər hazırlayar” (TR 1863**) süjetlərinin kombinasiyasından qurulmuşdur. Birinci süjetdə Loğman təqib etdiyi adamın bulaqdan su içdiyini görüb sevinir ki, su onu ağırlaşdıracaq, nəticədə onu rahatlıqla tuta biləcək. Həmin adamın su içdikdən sonra kürəyini isti quma sürtdüyünü öyrəndikdə sevincinin əbəs olduğunu başa düşür. Çünki isti qum artıq suyu onun bədənindən çıxartmış olur⁴¹. Söyləyicinin dediyindən aydın olur ki, şeyird Loğmanı daha iki məsələdə də üstələyir, amma söyləyici həmin süjetləri unutduğundan onlardan yalnız birini bizə çatdırır. Nəticədə dörd süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş nağıl günümüze iki süjetin kombinasiyası şəklində gəlib çatmışdır.

Müasir dövrdə təkcə ənənəvi kontaminasiyalar təhrifə məruz qalmır, həm də kontaminasiya üsullarının əksəriyyəti dövrriyyədən çıxmışdır. Belə ki, klassik nağıllarda müşahidə etdiyimiz personajlar arasında qohumluq əlaqəsinin yaradılması, personajı hansısa hərəkətdən çəkəndirmək məqsədilə ibrətamiz məzmunlu hekayələrin

⁴⁰ Qarabağ: folklor da bir tarixdir [10 cildə] / Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəməzadə, Z.Fərhadov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 217

⁴¹ Yenə orada, s. 264

söylənməsi yolu ilə gerçəkləşdirilən süjet birləşmələrinə müasir dövrdə rast gəlinmir. Son illər yazıya alınmış nağıllarda belə halların daha sıx müşahidə olunması nağılcılıq ənənəsində gedən proseslərlə bağlıdır.

Üçüncü fəslin **“Kontaminasiyaların tənəzzülünü şərtləndirən amillər”** adlanan ikinci paraqrafda kontaminasiyaların zəifləmə səbəbindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, folklor əsərləri öz yaşanı boyunca dəyişməz qalmır, həmişə gerçəkliklə bağlı olmuş və müasirlərinə ünvanlanmışdır. Ona görə cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişiklərlə əlaqədar zaman-zaman müəyyən nümunələr epik döviyyədən çıxmış, onun yerini yeniləri doldurmuş, bir çox nümunələr dövrün, zamanın tələbi ilə yeni məzmun və forma qazanmışdır. Məsələn, yeni bir inanc əsasında formalaşan qızılbaşların tarix səhnəsinə çıxması ilə əlaqədar türkmən etnosunun dağılması oğuz ərənlərinin, oğuz qəzavatlarının öyüldüyü “Dədə Qorqud” dastanlarının epik döviyyədən çıxmasına səbəb olmuş, onun yerini sufi fəlsəfi görüşlərin əks olunduğu məhəbbət dastanları doldurmuşdur⁴². Eyni vəziyyət nağıllarda da müşahidə olunur. Əvvəllər bütün yaş qrupuna məxsus insanların böyük həvəs və maraqla dinlədiyi nağılların auditoriyası bu gün daralmışdır. Müasir dövrdə nağıllar əsasən yaşlı insanlar tərəfindən ifa olunur, onların auditoriyası uşaqlardan və təsadüfi adamlardan ibarətdir. Folklor məclislərinin məişətdən çıxması, varislik prinsipinin – folklorun yaşlı nəsildən gənc nəsle ötürülməsi prosesinin axsamasına, bu da, öz növbəsində, bir çox nümunələrin döviyyədən çıxmasına səbəb olmuşdur.⁴³

Köhnə dünyanın şifahi irsi o vaxta qədər canlılığını qoruyub saxlayır ki, onların yaşamını sürdürməsinə şərtləndirən amillər qalmaqdadır. Keçən əsrin birinci rübündən etibarən cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi, mədəni yeniliklər kənd həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. B.N.Putilov bu xüsusda yazır: *“Folklor mirası*

⁴² Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s.248

⁴³ Səfərova, D. Azərbaycan nağıllarında süjet kontaminasiyalarının müasir durumu // – Bakı: Journal of Baku Engineering University, – 2018. – Volume 2, Number 1, – s. 11.

*təsərrüfat tipi, məişətlə sıx bağlıdır. Kənd həyatında məişət, təsərrüfat formalarının davamlı və ölçülü təkrarı nəinki arxaik, həm də keçmişdəki çoxşəkilli folklor ənənəsini dəstəkləyirdi. Kollektivləşməyə keçidlə əlaqədar kənd həyatındakı köklü dəyişikliklər bir çox folklor ənənələrinin, təbii olaraq, canlı həyatdan getməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda kənd həyatının tədricən şəhər həyatına yaxınlaşması folklorun taleyinə də öz təsirini göstərmişdir”*⁴⁴. S.Y.Neklyudov bu tarixi XX əsrin ikinci yarısına çəkir. Onun fikrincə 70-ci illərdə şəhərləşmənin intensiv şəkil alması ilə klassik şifahi ənənə daha sürətlə yoxa çıxmağa başlamışdır. Savadlığın artması, plastinkaların, daha sonra kinoteatrların ortaya çıxması ilə şəhər mədəniyyəti köhnə ənənəni silərək daha böyük yaşayış məskənlərini əhatə etməyə başladı. Bu, əvvəlki sistemin etik və estetik dəyərlərini, hətta kənd folklorunun yaşam şəraitini radikal şəkildə dəyişdirdi, demək olar ki, ona yaşamağa şans vermədi. Nəticədə ənənəvi xalq mədəniyyətinin böyük miqdarda mətnləri və artefaktları muzey eksponantına çevrildi⁴⁵.

Doğrudan da, klassik cəmiyyətdə folklor insanların mədəni həyatında, asudə vaxtlarının təşkilində əhəmiyyətli rol oynamış, onların mədəni dünyasının ayrılmaz bir parçası idi. İnsanlar ondan müəyyən fakta, hadisəyə münasibət bildirərkən, keçmiş, tarixi haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Həmin mətnlərin söyləndiyi nağıl gecələri, dövrənlər insanların həyatının ayrılmaz bir parçası, asudə vaxtlarının daha səmərəli təşkil forması idi. Keçən əsrin II yarısından etibarən radio, televizor kimi informasiya vasitələri xalq yaradıcılığını sıxışdıraraq onun yerini tutmuş, asudə vaxtın təşkilində bir rəngarənglik, dəyişiklik yaratmışdır. Müasir informasiya vasitələri meydana çıxdıqdan sonra ənənəvi folklor məclisləri onlarla rəqabətə davam gətirə bilməyib tədricən məişətdən çıxmağa başlamışdır. Təbii ki, bu proses bütün bölgələrdə eyni tempdə davam etməmişdir. Şəhər və şəhərə yaxın

⁴⁴ Путилов, Б. Фольклорное наследие русского народа и современная культура // Русский фольклор. – М. – Л., – 1964, Вып. 9. – с. 75

⁴⁵ Неклюдов, С.Ю. Фольклор и его исследования: век двадцатый // Экология культуры. – Москва, – 2006, № 2. – с. 121-127.

yaşayış məntəqələrində, xüsusən də müasirliyin daha çox nüfuz etdiyi bölgələrdə daha sürətlə getmiş, nağıl məclisləri daha tez sıradan çıxmış, amma ucqar əyalətlərdə, xüsusən də dağlıq bölgələrdə keçən əsrin sonlarına qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Bu gün yaxşı nağıl söyləyiciləri Saatlı, Tovuz, Füzuli kimi vaxtilə güclü nağılçılıq ənənəsinin mövcud olduğu bölgələrdə, yaxud nağılçılıq ənənəsinin olduğu ailələrdə qalmışdır.

Yaradıcı kontaminasiya söyləyiciliyə yeni başlamış şəxslərin deyil, təcrübəli, öz sahəsində kifayət qədər bişmiş söyləyicilərin, başqa sözlə, peşəkar söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterikdir. Peşəkar nağıl söyləyicilərinin ənənədən çıxması ilə kontaminasiyaların süqutu başlamışdır. Müasir dövrdə az-az da olsa rast gəlinən yeni süjet çulğalaşmaları klassik nağıllarda gördüyümüz mürəkkəb birləşmələr deyil, süjetlərin zahirə bənzərliyi, mövzu yaxınlığı üzərində qurulan kontaminasiyalardır. Belə birləşmələr zahirə əlamət üzərində qurulduğundan bütöv əsərə çevrilə bilmir, fərqli süjetlərin mexaniki birləşməsi təsiri bağışlayır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində mövzunun tədqiqi zamanı gəlinən qənaətlər ümumiləşdirilərək verilmişdir. Qeyd olunur ki, Sovet folklorşünaslığında şifahi xalq ədəbiyyatı kollektiv yaradıcılıq məhsulu hesab olunduğu üçün onun formalaşması və inkişafında söyləyicinin rolu inkar edilmişdir. Söyləyiciyə yalnız ənənəni yaşadan, onu nəsildən nəslə ötürən vasitə kimi baxılmışdır. Kontaminasiya hadisəsinin təhlili göstərir ki, söyləyici nəinki şifahi ənənəni yaşatmış, onu nəsildən nəslə ötürmüş, eyni zamanda özü bu ənənənin yaranması və inkişafında fəal iştirak etmişdir. Məhz peşəkar söyləyicilərin əməyi sayəsində nağılçılıq ənənəsi mürəkkəb kompozisiyalı nağıllarla zənginləşmiş, nağılların struktur imkanları genişlənmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan nağıllarında kontaminasiya hadisəsi // IV International Scientific Conference of Young Researchers, – Bakı, – 2016. – s. 1069-1072.

2. Folklorşünaslıqda kontaminasiya hadisəsinə ümumnəzəri baxış // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2016. № 2 (59). – s. 115-127.

3. Nağılyaratma prosesində kontaminasiyaların rolu // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. – 2017. № 2 (51). – s. 133-143.

4. Своёобразие контаминаций в Азербайджанских сказках // Казахского Национального университета им. аль-Фараби серия филологическая – Алматы, – 2017. № 2 (166), – с. 107-113.

5. Azərbaycan nağıllarında süjet kontaminasiyalarının müasir durumu // – Bakı: Journal of Baku Engineering University, – 2018. – Volume 2, Number 1, – s. 23-32.

6. Müasir dövrdə süjet kontaminasiyalarının zəifləmə səbəbi // III International Scientific Conference of Young Researchers, – Bakı, –2019. – s.1150-1154.

7. Nağıl janrının inkişafında kontaminasiyaların rolu // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq. – 2019. № 2. – s. 220-226

8. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nağıl yaradıcılığı (Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin dərc etdirdiyi nağıllar əsasında) // “Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Bakı: Zərdabi. – 2019. – s.482-487

9. Creative and mechanical contaminations in folklore // International AGEAN conferences on social sciences and humanities – IX. – Izmir, Türkiyə, – February 23-25, 2024, – p. 864-871

10. Professional storyteller's methods of creating fairy tales // World women studies conference – VII. – New Delhi, India, March 07-09, 2024, – p.773-781

1400 Dissertasiyanın müdafiəsi 29 may 2024-cü il saat
-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31,
AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ali
Attestasiya Komisiyyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor
İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında
yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 aprel 2024-cü il tarixində zərurui
ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.04.2024
Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}
Həcmi: 47395
Tiraj: 100 nüsxə